

לשכת רב הקמפוס

אוניברסיטת בר-אילן

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת בראשית, תשע"ב
מספר 937מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

הכיפה: היסטוריה של בגד וסמל דתי סיריל כהן

פרשת בראשית עוסקת בשלל מושגים מופשטים או בכאלו שקשה לנו להבין: הבריאה, גן-עדן, עצים בעלי תכונות מיוחדות וכמובן ראשית האנושות. בשל האכילה מ"עץ הדעת טוב ורע", אדם וחווה חשים "בושה" בהיותם עירומים ותופרים לעצמם בגדים ("חגורות"), שהם ראשית העשייה האנושית הטכנולוגית. כך גם נהפך הבגד לאחד מן הדברים אשר מייחדים את האדם משאר היצורים עלי אדמות. לימים נעשה הבגד מסתם אמצעי הגנה מפני מזג האוויר לפריט בעל ערך אֶפְנתי, קישוטי וגם סמל למעמד חברתי (כגון מדי צבא או בגדי מלכות). גם ביהדות נודעת לבגדים חשיבות (כגון ציצית או בגדי כהונה), ואחד הפריטים בהם נחשב היום ל"יהודי-דתי": הכיפה.

הכיפה נהפכה במהלך השנים לסמלו של האדם הדתי, אך מדאורייתא אין אזכור לחיוב חבישת כיסוי ראש לגברים, אלא רק אצל כוהנים: "וּלְבָנֵי אֶהֱרָן תַּעֲשֶׂה כְתָנֹת וְעִשִׂיתָ לָהֶם אֲבָנִיִּים וּמִגְבְּעוֹת תַּעֲשֶׂה לָהֶם לְכָבוֹד וּלְתַפְאֶרֶת" (שמ' כח:מ). מעניין שהמונח "כיפה" מופיע כבר בתלמוד: "דתניא כיפה של צמר היתה מונחת בראש כהן גדול" (חולין קלח.), אך יש כמה עדויות שככל הנראה, היהודי הממוצע בימי בית שני לא חבש כיפה. למדים זאת מפסיפסים עתיקים, כגון בבית-הכנסת העתיק בדורא-אירופוס שבסוריה או בתבליט קשת הניצחון של טיטוס ברומא. בשניהם הגברים היהודים מוצגים ללא כיסוי ראש.

בתלמוד מופיעים כמה אזכורים נוספים לכיסוי ראש לגברים. סיפור מפורסם מופיע במסכת שבת (קנו:), ובו מסופר שאסטרוולוגים "ניבאו" לאמו של רב נחמן בר יצחק, בעודו תינוק, שבנה עתיד להיות גנב. על-מנת למנוע את התגשמות "הנבואה" עודדה אמו של רב נחמן את בנה, להקפיד תמיד על חבישת כיפה, כדי שיהיה עליו "מורא שמים". רב נחמן, אשר לא שמע על אותה "נבואה", גילה לאחר כמה שנים שכאשר נפלה הכיפה מראשו, הוא הרגיש חשק רב לתמרים שצמחו על דקל לא שלו, עד שטיפס על הדקל ונגס בתמרים. מהנטייה לגזל שהוא חש בעת שהיה בלי כיסוי ראש, הבין רב נחמן את מקור ההקפדה מצד אמו על חבישת כיפה לאורך כל היום. במקום אחר בתלמוד מופיע אזכור נוסף לכיסוי ראש: "כגון רב כהנא דגברא רבה הוא ומבעי ליה סודרא ארישיה" (=רב כהנא היה איש חשוב והיה צריך סודר על ראשו, קידושין ח.). רש"י מציין שם שאיש חשוב איננו הולך גלוי ראש. ניתן להניח אפוא שחבישת כיסוי ראש גברי בתקופת התלמוד לא הייתה נפוצה ומובנת מאליה. ואכן, יש גם עדויות שלא בהכרח התפללו בראש מכוסה, כגון: "מי שראשו מגולה פורס את שמע" (סופרים יד, יב, וראו ב"אור זרוע" מר' יצחק בן משה מוינה).

מלבד מקורות אלו נראה שכיסוי ראש גב 4 גדר הנהגת יחיד אך גם סמל למעמד של מלומדים, דיינים, רבנים (עיינו גם בקידושין ל. לא. לג.) - (שם כט:).

בימי הביניים הלך כיסוי הראש לגברים ונעשה נפוץ בעת תפילה או לימוד. נראה שחבישת הכיפה ראשיתה הייתה כמנהג חסידות¹ כשכמה מהחכמים ביקשו להתעורר ליראת שמים על ידי שהקפידו שלא

¹ ראו דברי הרא"ש בספר "אורחות חיים" סימן מח, בשם המהר"ם מרוטנבורג.

ללכת ארבע אמות ללא כיסוי ראש, ולאחר זמן התפשט המנהג בכל ישראל, עד שיצא מגדר "מנהג חסידות" ונהפך למנהג מחייב שלא לילך יותר מד' אמות ללא כיסוי ראש (בספר הזוהר נכתב בעניין זה שמפני שאור השכינה עומד מעל ראשו של אדם אין ללכת יותר מד' אמות בראש מגולה). ואכן, בסוף תקופת הראשונים אנו מוצאים בשני מקומות בשולחן ערוך אזכור לכיסוי ראש גברי:

- "אסור לילך בקומה זקופה ולא ילך ד' אמות בגילוי הראש" (מפני כבוד השכינה).² הלכה זו מתבססת ככל הנראה על הנאמר בגמרא לגבי רב הונא: "אמר רב הונא בריה דרב יהושע: תיתי לי דלא סגינא (=תבוא לי טובה על שלא הלכתי) ארבע אמות בגילוי הראש" (שבת קיח:).

- "יש אומרים שאסור להוציא אזכרה מפיו בראש מגולה וי"א שיש למחות שלא ליכנס בבית הכנסת בגילוי הראש" (שו"ע אורח חיים סימן צא, ג). הנוסח של ההלכה כאן מאוד מעניין: "יש אומרים" - דבר המצביע כנראה על חילוקי דעות באותה תקופה.

אכן המהרש"ל (רבי שלמה לוריא), בן זמנו של רבי יוסף קארו, טען שאין כל בסיס הלכתי לחבישת כיסוי ראש לגבר. בתשובה לשאלה על המנהג לכסות את הראש בשעת עשיית דבר שבקדושה, ענה מהרש"ל: "אין אני יודע על איסור לברך בלא כיסוי". הוא סבור שרב הונא פעל מתוך מידת חסידות שאינה מחייבת את כלל הציבור, ומסקנתו היא שרק כאשר אדם עוסק בדבר שבקדושה (כמו תפילה) עליו לכסות ראשו (ואף זאת ממידת חסידות), אך אין חובה לכסות את הראש במצבים אחרים. הרב יוסף קאפח, פוסק בן זמננו, אמר בתשובה לשאלה שאין כל יסוד הלכתי לחבישת כיסוי ראש, אלא שהיא ראויה ומכבדת את האדם. גם הגאון מוילנה בהגהותיו בשו"ע (סימן ח) אומר שאין איסור להוציא את שם ה' בראש גלוי אלא ממידת החסידות או כדי לכבד אדם מכובד.

נראה שמנהג חבישת הכיפה במשך כל היום נפוץ תחילה בעיקר בקרב עדות אשכנז, ואף כי אין זו דעת רוב הפוסקים, הרי רבי דוד הלוי סגל (בעל "טורי זהב") הביא דעת יחיד ולפיה חבישת כיפה היא מדאורייתא (בשו"ע או"ח סימן ח), והאיסור ללכת גלוי ראש הוא בגדר "ובחוקתיהם לא תלכו" (ויק' יח:ג). יש אפילו דעה שיש לישון עם כיפה (השל"ה, מובא במשנה ברורה), אבל מנגד אפשר להיווכח שגם במאה ה-20 בבתי ספר יהודיים אורתודוקסיים בגרמניה, לא תמיד היו חובשים כיפה בשיעורי חול, כמובא אצל הרב הופמן בשו"ת "מלמד להועיל" (סימן נו). הוא נוכח בכך בעת שבא ללמד בבית הספר בניהולו של רש"ר הירש. היום פסקו פוסקים רבים שחובה ללכת בכיפה כל היום, בהם הרב עובדיה יוסף בשו"ת "יחווה דעת" (חלק ד, סימן א - שם מופיע דיון מעמיק בנושא). כמובן שאין ציווי מיוחד על צבע, צורה או חומר שממנו צריכה הכיפה להיות, אלא די שתכסה את רוב הראש (רבי שלמה קלוגר) או לפחות באופן שנחשב כיסוי על הראש.

כיום מבטאת הכיפה עבור רבים סמל ליראת שמים ו/או סמל להשתייכות למגזר הדתי (ואפילו לתת-מגזר כגון דתי-לאומי, חסידי או חרדי ליטאי). רבים - חילוניים ודתיים, חשים גם שחבישת כיפה מחייבת מצד האחריות המוסרית וההתנהגותית של החובש אותה, אף שלכתחילה היא אמורה, כאמור, לסמל יראת שמים וענווה.

נסיים ברעיון בעניין זה: על פי פרשתנו הבגדים הראשונים ניתנו לאדם וחווה על מנת לכסות בהם את חלקי גופם לאחר חטא האכילה מפרי עץ הדעת טוב ורע (ב:ג-ו) - חטא שטמון בו גם יסוד הגאווה ("והייתם כֵּאֲ-לֵהִים" - בר' ג:ה). מאידך, לא נזכר שם כיסוי הראש. השכל נחשב דבר נעלה אשר מבדיל אותנו משאר היצורים עלי אדמות, אולם צעד קטן יכול להוביל מכאן לגאווה הנובעת מאותן תכונות שכליות עליונות. ידוע שהגאווה היא אחד מארבעה דברים שמאבדים את האדם, על פי רבי שלמה אבן גבירול ב"שער המידות", ואולי כאן הסכנה שגאווה יתרה תביא להתנהגות גסה ולא מכובדת בריש גלי (= "בראש מגולה"), תרתי משמע. לכן אפשר שחבישת כיפה היא אכן ביטוי של ענווה; כשמכסים את מקום המצאו של השכל - מקור הגאווה הפוטנציאלי - על מנת לתקן מידה זו ולהנמיך את מעמדנו כלפי הקב"ה וכלפי הזולת. יש בכיפה מעין מתן ביטוי ליראת שמים וכבוד לאחר, כמעשה רב נחמן בר יצחק בעודו תינוק.

² שו"ע, אורח חיים סימן ב, ו.